

Η οικονομία του Σισσύφου

Από τον ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΓΚΡΑΒΑ

Τάσος Γιαννίτσας, *Ελλάδα, 1953–2024. Χρόνος και Πολιτική Οικονομία*, Πατάκη, Αθήνα 2025, 398 σελ.

«Το στοίχημα μιας αλλαγής υποδείγματος (διακυβέρνησης ή παραγωγικού συστήματος) είναι μια πολιτικά και κοινωνικά σισύφεια διαδικασία», γράφει απαισιόδοξος για την πορεία της χώρας ο Τάσος Γιαννίτσας, κλείνοντας το νέο βιβλίο του. Τονίζει μάλιστα ότι δεν αρκεί να δηλώνεις μεταρρυθμιστής για να είσαι κιόλας. Άλλωστε, όροι όπως «μεταρρύθμιση», «εκσυγχρονισμός», «ευρωπαϊστής» και άλλοι συναφείς αποτελούν αφηρημένες έννοιες, δεν είναι παρά ένα λεκτικό κέλυφος, χωρίς συγκεκριμένο περιεχόμενο – αν δεν δώσει αυτό το περιεχόμενο η συστηματική πολιτική μεταρρυθμιστική προσπάθεια, που συναντά πολλές δυσκολίες. [TBJ]

Το βιβλίο του Τάσου Γιαννίτση αντανάκλα το συμμετρικό ενδι-αφέρον του συγγραφέα για την ελληνική οικονομία. Προτείνει μια σειρά από στόχους και πολιτικές κατευθύνσεις που «θα πρέπει να έχουν σημαντική προτεραιότητα στα χρόνια μετάβασης της χώρας στο δύσκολο και θολό τοπίο των μεγάλων αλλαγών» (σ. 354). Προτάσσει την «αρχή της προνοητικότητας», υπογραμμίζοντας ότι η έννοια αυτή «φέρνει στο προσκήνιο τη μακροπρόθεσμη διάσταση στη θεώρηση των εξελίξεων, σε αντίθεση με τη βραχυπρόθεσμη και μεσοπρόθεσμη» (σ. 366). Ως συνισταμένη, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «οι πολιτικές δυνάμεις ενός τόπου γνωρίζουν ή οφείλουν να γνωρίζουν με ποια πραγματικότητα βρίσκονται αντιμέτωπες κάθε φορά, τι επιλογές είναι ανάγκη να κάνουν, σε ποιο χρόνο και τι συνέπειες, αλλά και παρενέργειες θα έχουν οι επιλογές τους» (σ. 223).

Η πολιτική οικονομία του Τάσου Γιαννίτση είναι διεισδυτική και διαλεκτική· η γραφή του, ακριβής και αναλυτική. Και το επιστημολογικό πλαίσιο στο οποίο κινείται περιλαμβάνει τη θεώρηση ότι «η πραγματικότητα όλων μας, ατομική και συλλογική, είναι γεμάτη από ορθολογικά, αλλά και παράλογα και αλλόκοτα στοιχεία. Πάντα ήταν έτσι».¹

Πάντα ήταν έτσι. Πρώτο παράδειγμα, από τη σφαίρα της οικονομίας. Σύμφωνα με τους νομπελίστες οικονομολόγους George Akerlof και Robert Shiller, ένα από τα βαθύτερα διδάγματα της *Γενικής Θεωρίας* είναι η μετριοπαθής προσέγγιση του Κέινς ότι η οικονομία δεν κυβερνάται μόνο από ορθολογικά σκεπτόμενους δρώντες· το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας προέρχεται από ορθολογικά οικονομικά κίνητρα· αλλά και μεγάλο μέρος της κυβερνά-

ται από τα λεγόμενα “animal spirits” που, επηρεάζοντας την ανθρώπινη συμπεριφορά, αποτελούν την κύρια αιτία των παρατηρούμενων διακυμάνσεων του οικονομικού κύκλου.² Δεύτερο παράδειγμα, από τη φιλοσοφική ανάλυση της λογοτεχνίας. Η Martha Nussbaum γράφει ότι «τα μείζονα ανθρώπινα συναισθήματα δεν είναι απλώς τυφλά θυμικά κύματα, εξάψεις ή αισθήσεις που πηγάζουν από τη ζωώδη φύση μας, αλλά διαθέτουν γνωστικό περιεχόμενο· συνδέονται στενά με πεποιθήσεις ή κρίσεις».³ Τρίτο παράδειγμα, από την αρχαία ελληνική γραμματεία και το αφηγηματικό δοκίμιο για τα ομηρικά έπη. Ο Ματέο Νούτσι, αναφερόμενος στη θεώρηση του Πλάτωνα για τα τρία μέρη της ψυχής, παρατηρεί ότι «αυτό που ξεχωρίζει στην τριμερή διαίρεση είναι το ενδιαμέσο και διαμεσολαβητικό στοιχείο (το θυμοειδές), το μέρος που προορίζεται να κρατάει ενωμένη την ψυχή, ο κόμβος μέσα από τον οποίο περνάει το ζωτικό υγρό της ψυχής».⁴

Πρέπει επομένως να θυμόμαστε ότι η ατομική και η συλλογική πραγματικότητα είναι γεμάτη από ορθολογικά, αλλά και παράλογα και αλλόκοτα στοιχεία.

ΕΛΛΑΔΑ, 1953-2024

Σε μια εποχή που οι συζητήσεις για τη δυνατότητα αλλαγής οικονομικού προτύπου στην Ελλάδα γίνονται όλο και πιο έντονες, ο Τάσος Γιαννίτσας δηλώνει την παρουσία του με μία μελέτη η οποία συγκεντρώνει γνώσεις και εμπειρία αρκετών δεκαετιών. Ο συγγραφέας παρεμβαίνει με μια εργασία η οποία καλύπτει όλο το εύρος της αναπτυξιακής διαδικασίας στη χώρα μας, από τη νομισματική σταθεροποίηση του 1953 έως σήμερα. Μάλλον διαλεκτικά, απαντώντας στο ερώτημα αν είναι εφικτό να πορευθούν οι πολιτικές ελίτ με μια μακροχρόνια στρατηγική ξεφεύγοντας από την κοντόθωρη αντιμετώπιση

των προβλημάτων, ο Κώστας Κωστής παραθέτει στον πρόλογό του την άποψη που είχε διατυπώσει ο συγγραφέας το 2017 αναφορικά με την μεγάλη κρίση που κατέτρυχε την ελληνική οικονομία, ότι αν η καρδιά της κρίσης ήταν οικονομική, η αφετηρία της ήταν αξιακή, γνωστική και πολιτισμική, και οι χειρισμοί της πολιτικοί· επισημαίνοντας μάλιστα «την απουσία μιας κρίσιμης μάζας δυνάμεων που να σκέφτονται το αύριο της κοινωνίας μας» και να καταλαβαίνουν τη σημασία των μεγάλων πολιτικοοικονομικών εξελίξεων που σημειώνονται στη διεθνή σφαίρα. Σε αυτό το πλαίσιο, διατρέχοντας τον ορίζοντα εβδομήντα ετών, το νέο βιβλίο του Τάσου Γιαννίτση συμβάλλει στην κατανόηση της μεγάλης εικόνας που αφορά την πορεία της Ελλάδας· και επομένως προσθέτει ένα πολύτιμο λιθαράκι στην αναβάθμιση της συλλογικής ευφύιας μας. Άλλωστε η κρίσιμη μάζα δυνάμεων δημιουργείται στον ρου της Ιστορίας όχι μόνο από την εκάστοτε συγκυρία αλλά και από τη σφυρηλάτηση ενός στέρεου πλαισίου συναντίληψης για τις εγχώριες και διεθνείς υποθέσεις.

Ο Τάσος Γιαννίτσας σημειώνει ότι «μεταπολεμικά, η ξένη βοήθεια λειτούργησε ως εργαλείο σταθεροποίησης μιας αποσυγκροτημένης οικονομίας στην περίοδο από το 1945 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 περίπου, αλλά και ως κεντρικό πολιτικό εργαλείο για την εμπέδωση και σταθεροποίηση του μεταπολεμικού πολιτικού συστήματος και τον γεωστρατηγικό προσανατολισμό της Ελλάδας» (σ. 231). Παρατηρώντας ότι κατά τη διάρκεια των εβδομήντα και πλέον ετών μεταπολεμικά αντιπροσωπεύτηκαν όλες οι εκδοχές του κράτους (αποφασιστικό-αναπτυξιακό, καταπιεστικό, «ουδέτερο», αποτελεσματικό, αναποτελεσματικό, καταστροφικό), ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι, από την κρίση της δεκαετίας του 1970 και έπειτα,

«η ταλάντωση μεταξύ επεκτατικών, περιοριστικών και διανεμητικών πολιτικών ωθούσε στο περιθώριο κάθε σκέψη για διαρθρωτικές-αναπτυξιακές πολιτικές και υπερβάσεις ενός status quo που ήταν φραγμός σε μια πιο δυναμική συμμετοχή της χώρας στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας – και της επιτυχίας» (σ. 227). Ωστόσο, ίσως είναι κάπως υπερβολικός ο αφορισμός του, ότι «οι κυβερνήσεις της περιόδου 1953-67 μπόρεσαν να λειτουργήσουν με κριτήριο τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της χώρας, ενώ οι κυβερνήσεις της Μεταπολίτευσης όχι» (σ. 280).

Στο κεφάλαιο που πραγματεύεται την ιστορία των εισροών διεθνών κεφαλαίων και τους οικονομικούς μετασχηματισμούς, ο Τάσος Γιαννίτσας αναφέρει επίσης ότι «ο δημόσιος δανεισμός άρχισε να αποκτά κάποιο ιδιαίτερο βάρος στη δεκαετία του 1980 και μετά», φαινόμενο το οποίο οδηγούσε σε συνεχή και μεγάλα ανοίγματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών «και εμπέδωνε την ψευδαίσθηση μιας αναδιανομής και μείωσης των ανισοτήτων» (σ. 232). Περί του δημοσίου χρέους, αξίζει να τονιστεί η θέση του συγγραφέα ότι το βάρος του χρέους για την οικονομία δεν καθορίζεται μόνο από το απόλυτο μέγεθός του, αλλά από τη βιωσιμότητά του, σημαντικό κριτήριο της οποίας είναι η σχέση μεταξύ πραγματικού επιτοκίου για την εξυπηρέτηση του χρέους και ρυθμού μεγέθυνσης του ΑΕΠ (σ. 277). Εν είδει παρέκβασης: τη σχετικότητα αυτή που διέπει τη θεώρηση περί βιωσιμότητας του δημοσίου χρέους, έχω υπερασπιστεί από το 2014 στον δημόσιο διάλογο, όπως και την άποψη ότι η βιωσιμότητα οικονομίας και χρέους, η βιωσιμότητα της χώρας σε τελευταία ανάλυση, φαντάζει απατηλή και άτοπη αν δεν έχουν δουλειές οι νέοι άνθρωποι· οι «φτωχοί νέοι» γίνονται μαζί με τους «νέους φτωχούς» της κρίσης δεκτικοί σε

φαινόμενα εξτρεμισμού, γεγονός το οποίο υποσκάπτει τη δημοκρατική δομή και κουλτούρα της κοινωνίας.⁵

Αναλύοντας, εξάλλου, το μικρο-επίπεδο που αφορά τις μονάδες παραγωγής, το μεσο-επίπεδο που αφορά τον κλάδο στον οποίο ανήκει ένα σύνολο παραγωγικών μονάδων και το μακρο-επίπεδο που αφορά τις επιδόσεις της οικονομίας συνολικά, ο Τάσος Γιαννίτσης επισημαίνει πως «σε μια περίοδο που στην παγκόσμια οικονομία κυριαρχούν οι πολύ μεγάλες επιχειρήσεις, τα διεθνή δίκτυα, ο σκληρός ανταγωνισμός και οι αλματώδεις τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες ή και ανατροπές, η ελληνική πολιτική δεν επιδίωξε να ισχυροποιήσει την παραγωγική βάση της οικονομίας και τους παράγοντες που θα περιόριζαν τις μακροοικονομικές αδυναμίες (ελλειμματικό εξωτερικό ισοζύγιο, ισχνή μεγέθυνση, υψηλή ανεργία, χαμηλά φορολογικά έσοδα κ.ά.)» (σ. 306).

Στο κεφάλαιο με τίτλο «Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης» –το οποίο αναφέρεται στις αντιλήψεις, τις ιδεολογίες και τα συστήματα αξιών που διαμορφώθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου μετά την πτώση της δικτατορίας και την επιστροφή της δημοκρατίας στην Ελλάδα το 1974–, ξεχωρίζω την παρατήρηση του συγγραφέα ότι όροι όπως «μεταρρύθμιση», «εκουγχρονισμός», «ευρωπαϊσμός» και άλλοι, αποτελούν αφηρημένες έννοιες, που δεν είναι παρά ένα λεκτικό κέλυφος, χωρίς συγκεκριμένο περιεχόμενο (σ. 320). Δεν θα μπορούσα να συμφωνήσω περισσότερο· θα προσέθετα και την εξής διάσταση: «Για να δικαιολογούν τις πράξεις τους, άλλαζαν ακόμα και τη σημασία των λέξεων», έγραφε ο Θουκυδίδης πριν από σχεδόν είκοσι πέντε αιώνες, περιγράφοντας τις συμφορές του εμφυλίου πολέμου. Τηρουμένων των αναλογιών, η ιστορία επαναλήφθηκε στην ελληνική «κατάθλιψη» της προηγούμενης δεκαετίας. Η απουσία στοιχειώδους συνεννόησης –πολλώ δε μάλλον συναίνεσης– για τα μείζονα εθνικά και οικονομικά ζητήματα της χώρας πολλαπλασίασε τις παράπλευρες απώλειες της απαραίτητης, για το σύνολο της ευρωζώνης, νομισματικής ειρήνης. Ο διχασμός μεταξύ ευρωπαϊκού ηθικού Βορρά και ανήθικου Νότου, κατά την αντίστοιχη λογική στο διεθνές πολιτικό πλαίσιο, και μεταξύ μνημονιακών και αντιμνημονιακών, ως λαϊκιστική έκφραση στο εγχώριο πολιτικό σκηνικό, επέτεινε την αβεβαιότητα στην ελληνική οικονομία. Το λεξιλόγιο



1963. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής θεμελιώνει το εργοστάσιο της εταιρείας «Αλουμίνιον της Ελλάδος». Η ραγδαία και πρωτοφανής οικονομική ανάπτυξη της μεταπολεμικής Ελλάδας ανακόπηκε καθοριστικά κατά τη Μεταπολίτευση.

που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον τα πρώτα χρόνια της ελληνικής κρίσης περιλάμβανε όρους, όπως «δημοσιονομική λιτότητα» ή, κατά κυριολεξία, «αυστηρότητα» (austerity), «προσαρμογή», «μεταρρυθμίσεις», «ανάκαμψη», «ανάπτυξη» και «ανταγωνιστικότητα».⁶

Ξεχωρίζω επίσης την παρατήρηση του Τάσου Γιαννίτση ότι η αλλαγή αποτελεί κεντρικό στοιχείο της εξέλιξης από τότε που υπάρχει ζωή στον πλανήτη· είναι ο μοχλός κίνησης της ιστορίας· μη αλλαγή και μη εξέλιξη «θα σήμαιναν το τέλος της ιστορίας, δηλαδή ένα ζήτημα για το οποίο ο Francis Fukuyama επικρίθηκε δριμύτατα – αδίκως, γιατί δεν εννοούσε κάτι τέτοιο» (σ. 320). Εύστοχη η αποστροφή του συγγραφέα για την αμφιλεγόμενη και παρεξηγημένη αυτή θεώρηση του αμερικανού διανοητή που δημοσιεύθηκε αρχικά στο περιοδικό *The National Interest* το καλοκαίρι του 1989. Όπως εξηγεί ο David Runciman, το επιχείρημα του Φουκουγιάμα «αφορούσε τη μορφή πολιτικής που είχε επικρατήσει γενικά, όχι γιατί η ιστορία είχε διακοπεί ή σταματήσει, αλλά γιατί είχε φτάσει σε ένα σύνολο ιδεών που δεν της επέτρεπαν να πάει πουθενά αλλού. [...] Η φιλελεύθερη δημοκρατική εκδοχή της νεωτερικής πολιτικής ήταν η τελική μορφή που μπορούσε να πάρει η νεωτερική πολιτική. Η μόνη εναλλακτική λύση θα ήταν μια οπισθοδρόμηση σε ιδέες και θεσμούς που είχαν αποτύχει».⁷ Όπως συμβαίνει πάντοτε, το μέλλον –ο πολύ μακρύς χρόνος– θα δείξει αν η επικράτηση του νεωτερικού φιλε-

λεύθερου κράτους τους τρεις αιώνες τελευταίους αιώνες είναι η εξαίρεση και όχι ο κανόνας που σημαίνει το τέλος της ιστορίας.

ΑΠΑΙΣΙΟΔΟΞΟΣ

Στο νέο βιβλίο του, ο Τάσος Γιαννίτσης προτείνει τη νηφάλια προσέγγιση της πραγματικότητας, με ήρεμο και κριτικό, όχι με φανατικό και ιδεοληπτικό πνεύμα. Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν διακρίνει τα διαισθητικά προβλήματα, ότι δηλαδή δεν είναι χωρίς λόγο απαισιόδοξος.

Ως κατακλείδα, παραθέτω το συμπέρασμα του συγγραφέα ότι «το στοίχημα μιας αλλαγής υποδείγματος (διακυβέρνησης ή παραγωγικού συστήματος) είναι μια πολιτικά και κοινωνικά σισύφεια διαδικασία» (σ. 371). Για να μην κατακυβηθεί ο βράχος κάθε φορά που ανεβαίνει με κόπο έως την κορυφή, χρειάζεται –για να παραφράσω τον Σταύρο Τσακυράκη–⁸ να προσεγγίζουμε κάθε σημαντικό συγγραφέα προσπαθώντας να βρούμε ό,τι καλύτερο εννοεί· με την ευχή οι πολίτες να κρατάμε τα καλά, και οι σχεδιαστές πολιτικής να τα εφαρμόζουν...

Ως σημείο κριτικής θα μπορούσε να επισημανθεί η μάλλον ετεροβαρής ανάλυση για την περίοδο των πενήντα ετών από τη Μεταπολίτευση, σε σχέση με τον τίτλο του βιβλίου, γεγονός το οποίο ωστόσο είναι σε μεγάλο βαθμό κατανοητό λόγω αφενός της σημειολογίας της περυσινής επετείου των 50 χρόνων από την πτώση της χούντας (ένα κάλεσμα για πλούσια παρα-

γωγή συναφούς βιβλιογραφίας)⁹, αφετέρου λόγω της μεγαλύτερης δυσκολίας εύρεσης και επεξεργασίας συγκριτικών ποσοτικών δεδομένων για τις δύο πρώτες δεκαετίες των εβδομήντα ετών ιστορίας που πραγματεύεται το βιβλίο. ■

1. Βλ. στο οπισθόφυλλο του βιβλίου.

2. Βλ. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Ο διάυλος της εμπιστοσύνης», *Το Βήμα της Κυριακής*, ειδικό ένθετο αφιέρωμα «Επενδύσεις» (22 Ιουνίου 2025), σ. 57, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στον σύνδεσμο <https://gravas.gr/articles/338/>.

3. Martha Nussbaum, *Έρωτος γνώση*, Αθήνα: Πατάκη 2015, σ. 568.

4. Ματέο Νούτσι, *Τα δάκρυα των ηρώων*, Αθήνα: Καστανιώτη 2025, σ. 123.

5. βλ. Κωνσταντίνος Γκράβας, *Οικονομικός Πόλεμος και Νομισματική Ειρήνη. Η Ελληνική Οικονομική Κατάθλιψη* (Πρόλογος: Γιάννης Στουρνάρας), Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2019, σ. 188.

6. Γκράβας, *Οικονομικός Πόλεμος και Νομισματική Ειρήνη. Η Ελληνική Οικονομική Κατάθλιψη*, ό.π., σσ. 182-84.

7. David Runciman, *Μικρή ιστορία των ιδεών. Από τον Χομπς στον Φουκουγιάμα*, Αθήνα: Πατάκη 2024, σ. 328.

8. Βλ. Ηλίας Κανέλλης, *Κι αυτοί είναι η Ελλάδα*, Αθήνα: The Books' Journal 2025, σ. 68.

9. Βλ. για παράδειγμα τον εξαίρετο συλλογικό τόμο Κώστας Κωστής - Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ιστορίες της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Πατάκη 2025.